

Kaló Ferenc

NAGY IDŐK TANÚI: HERZEN ÉS VICTOR HUGO

Teljes mértékben helytálló, elfogadható a már sokak által – bár különböző formában, de azonos tartalommal, szándékkal – megfogalmazott gondolat: a múlt megismerése nagyon fontos, mert a múlt nélkül nincs jelen, jelen nélkül pedig nincs jövő!

A múltat faggató kutató számára (úgy vélem, hogy ez általánosabb értelemben kiterjeszthető az emberekre) különös jelentőséggel bír a saját korokban, mi több az utókorra is nagy hatást gyakorló történelmi személyiségek találkozása. A találkozás kifejezést igen széles értelemben használhatjuk: a korban írott, megjelent irodalmi művek, filozófiai tárgyú, publicisztikai írások ismerete, kölcsönös levélváltások, személyes ismeretség, találkozások, barátságok.

Még nagyobb érdeklődésre tarthat számot, ha az adott korban két, sok-sok vonatkozásban – földrajzi, társadalmi fejlettségi szint, politikai berendezkedés stb. – távoli, eltérő ország személyiségei között alakul ki a fentebb említett találkozás, az eltérő gondolkodásmód, politikai hitvallás megléte ellenére is.

Még fokozottabb figyelmet válthat ki, ha a szóban forgó személyek olyan korban éltek, ami az emberiség történelme szempontjából máig hatóan meghatározó volt, kitörölhetetlen hatással bírt. Tűnhet ugyan szubjektív megállapításnak, de a 19. század azon évtizedei, amelyekben Herzen és Victor Hugo élt, alkotott, tevékenykedett, kivételes, mozgalmas időszak volt. Elegendő az említettek születési, halálozási évszámaira tekintenünk és felidézni – ha csupán vázlatosan is – azt, ami ezen évszámok közrezárta korban zajlott Franciaországban, Oroszországban, tágabb értelmezésben Európában, illetve a nagyvilágban.

Alekszandr Ivanovics Herzen (Jakovlev családi néven, a Herzen német származású édesanyjától kapott név) 1812-ben született Moszkvában. Az 1812 szeptemberében bevonuló francia csapatok elől a Jakovlev-család az utolsó pillanatban kísérelte meg a menekülést. A szabad eltávozás áráként az apa Napóleon személyes béketárgyalásra felszólító üzenetét volt köteles elvinni az elmenekült I. Sándor cárhoz. A cár nem mutatott hajlandóságot a tárgyalásokra, így az üzenetközvetítőt fogolyként kezelte. A franciák kivonulása után a család visszaköltözött Moszkvába, az 1812-es események, a Napóleon fölött aratott győzelem pedig évekig beszédtema a Jakovlev-házban.

Kamaszként, 13 évesen éli meg a dekabrista felkelést, a megtorlást, egyetemi hallgatóként az 1830-as francia, júliusi forradalmat. Időközben megismeri a francia utópista gondolkodók műveit, majd éppen ebből adódóan száműzik Moszkvából a távoli Vjatkába, majd Vlagyimirba. A száműzetésből visszatérte

után részese, meghatározó alakja, egyik szellemi vezére az Oroszország múltjáról, jelenéről, jövőjéről kibontakozó szlavofil-nyugatos vitának. 1847-ben elhagyja Oroszországot, tanúja az 1847 végi, 1848 eleji itáliai eseményeknek, az 1848-as francia forradalomnak, majd a június 23-26-i véres leszámolásnak, ami végkifejletben 1851. december 2-án Louis Napóleon államcsínyébe torkollott.

1849 elején dönt az emigrációban maradás mellett. Néhány évig tartó céltalan bolyongás után (Párizs, Svájc, Nizza), 1852 augusztusában érkezett Londonba, ahol létrehozta a cenzúramentes, szabad orosz nyomdát, 1855-től a Sarkcsillag (Poljarnaja Zvezda), majd 1857-től a Harang (Kolokol) folyóiratokat jelentette meg. A Kolokol külföldről is nyomon követte, a lehetőségekhez mérten befolyásolta az 1860-es évek oroszországi reformjait, nem egy esetben eszmei elindítója volt későbbi orosz mozgalmaknak (pl. népközéjárás).

A Londonban töltött emigrációs években kerül Herzen személyes kapcsolatba a lengyel, az itáliai, a magyar emigráció kiemelkedő képviselőivel, vezetőivel. Ennek eredményeképpen születnek meg az évtizedekig írt memoár, az *Emlékezések és elmélgedések* mívesen megírt, megrajzolt – csupán néhányat említve – Worcell, Mazzini, Garibaldi, Kossuth, Victor Hugo portrék.

Victor Hugo 1802-ben született. Apja katonai pályafutása a nagy francia forradalom idején indult, majd Joseph Bonaparte tábornokká nevezte ki és grófi címet adományozott neki. Ennek következtében a család a nápolyi királyságban, majd Joseph Bonaparte spanyol királysága alatt Spanyolországban élt. Napóleon bukása után az ifjú Hugo a Bourbon-restauráció híve volt, majd üdvözölte az 1830-as júliusi forradalmat, támogatta a júliusi monarchiát. 1845-ben *pair* címet kapott, elfoglalta székét a *pairek* kamarájában.

Az 1848-as februári forradalom idején kezdetben a királyság oldalán állt, majd a köztársaságiakhoz csatlakozott. 1848 májusában képviselővé választották. A köztársaságielnök-választáskor Louis Napóleon támogatója volt, de az 1851. december 2-i államcsíny alkalmával nem csupán tiltakozott, de röpiratban fegyveres ellenállásra szólított fel. Az ismert események miatt Hugo emigrált. Előbb Belgiumban tartózkodott, majd az angliai Jersey szigetén élt rövid ideig, ahonnan kiutasították, mert kiállt egyik emigráns író társ Felix Pias mellett, aki elmarasztaló írást jelentett meg Viktória királynőről, mert fogadta III. Napóleon császárt. Így Guernesey sziklás kis szigetén talált menedéket. Franciaországba csak a második császárság bukása után tért vissza, 1870 szeptemberében. Emigrációjának első hónapjaiban írta gúnyiratait III. Napóleon ellen (pl. *A kis Napóleon*, vagy csak az 1877-ben megjelent *Egy gaztett története*).

A 19. századi francia irodalom máig hatást gyakorló legnagyobb egyénisége, Victor Hugo szinte egész életén át végigkísérte Herzent. A vjatkai, vlagyimiri száműzetés idején (1835-39) Zaharinához írt leveleiből (pl. 1835. augusztus 7., 1836. október 11.) kiderül, hogy Hugo híres történelmi regénye, *A párizsi Notre-Dame* (1831) mély nyomot hagyott az ifjú Herzenben. Igaz, miként erre a korábbiakban és későbbiekben is gyakran volt példa, most is a számára akkor legfontosabbnak tartott motívumot – Esmeralda szerelmét – emelte ki.

„Nagyon jól emlékszem a regény azon részletére, amelyikről írsz. Érdekes, mennyire közeli az ízlésünk, mennyire ugyanazon érzések, gondolatok ragadnak meg bennünket. Egyébként Esmeralda szerelme földi. Ha Schillert olvasol, nála találsz rá a mi szerelmünkre...”¹ Vagyis a „földi szerelmet” szembeállította a Schiller-művek megfoghatatlan, távoli szerelmeivel, amilyen ekkor kettejük (Herzen és Zaharina) kapcsolata is volt.

Igaz ugyan, hogy később egy Ketcserhez írt levélben (1839. február 7.) Victor Hugo-ból való kiábrándultságáról szólt, ez azonban nem egészében a művet, még kevésbé az írot jelentette, hanem a romantikus szerelem eltűnésének konstatacióját.²

Említést érdemel az is, hogy különösen megragadták Herzent a mű azon fejezetei, amelyek a középkor művészetét idézték fel. Szintén Zaharinához írta 1832. december 12-i levelében a székesegyházról: „... megtudhatod, hogy ennek kövei élnek, beszélnek, titkokat közvetítenek.”³

A fentiek nem csupán a középkor történelme, művésze iránti vonzalmáról tanúskodnak, hanem azzal is kapcsolatosak, hogy Herzen a vjatkai, vlagyimiri száműzetés éveiben mutatott érdeklődést az építészet iránt, ekkor születtek a töredékekben fennmaradt *Cikkek az építészetéről* írásai. Az építészethez vonzódás egyik fő okaként kell megemlítenünk azt a hatást, amelyet a vjatkai száműzetés napjait könnyítő, hozzá emberileg is közelálló, kegyvesztett, majd száműzött építész A. L. Vitberg tett Herzenre.

Az emigrációs években kölcsönös levelezés és személyes kapcsolat alakult ki Hugo és Herzen között. Herzen szimpátiával figyelte a nagy író politikai szereplését, s bár jól látta, hogy „Victor Hugo a szó szorosán vett értelmében sohasem volt politikus, ehhez túlságosan is erős volt benne a költői véna, a költő, túlságosan is fantáziájának hatása alatt állt. Természetesen ezt nem elítélőleg, nem negatívumként mondom róla.”⁴

Herzen helyesen mérte fel, értékelte azt az utat, amelyet Victor Hugo bejárt: az 1820-as években legitimista; majd üdvözölte a júliusi forradalmat. Támogatta a júliusi monarchiát. Az 1848-as februári forradalom idején kezdetben a királyság híve, majd a köztársaságiakhoz csatlakozott, a „szociáldemokrácia” védelmezője lett; szót emelt minden antidemokratikus intézkedés ellen. Louis Bonaparte 1851. december 2-i államcsínyre idején tiltakozott, majd harcra buzdított, emigrációba vonult, s verseiben, politikai szatíráiban támadta III. Napóleont.

E kapcsán idézi az *Emlékezések és elmélkedésekben* Herzen Victor Hugo az *Ultima verba* című versében írt, híressé vált sorait: „Ha tíz francia marad szám-

¹ *A. I. Herzen: Szobranijje szocsinyenyij v tridcatyi tomah.* Moszkva, 1954–65. T. XXI. 107. (a továbbiakban: Szobr. szocs., a római szám a kötetet, az arab szám az oldalt jelöli).

² Szobr. szocs.: XXII. 10.

³ Szobr. szocs.: XXI. 128.

⁴ Szobr. szocs.: XI. 44.

üzetésben – én velük maradok; ha három – köztük leszek; ha egy marad, az a száműzött én leszek. Csakis a szabad Franciaországba fogok visszatérni.”⁵

Herzen és Hugo emberi közelségét – nézeteik különbözősége mellett – jól érzékelteti az a levél, amelyet Herzen Szása fiához írt 1851. június 12-én. Hugo fiát, Charles Hugo-t 1851. június 11-én a bíróság hat hónapra ítélte egy újságcikk miatt, amelyben a halálbüntetés ellen emelt szót. Maga Hugo védte a fiát, s mivel nyilvánvaló volt, hogy el fogják ítélni, védőbeszédét e szavakkal zárta: „Fiam, ma nagy megtiszteltetés ér: méltónak találnak arra, hogy szenvedj az igazságért... Büszke lehetsz, hogy fiatalon azon a padon ülsz, amelyen Béranger és mások ültek..., légy erős és megingathatatlan meggyőződésedben...”⁶

Herzen nagyra értékelte Victor Hugo azon levelét is, melyben elítélte Oroszország 1863-as támadását Lengyelország ellen. Hugo ezen esemény kapcsán levelet írt Herzennek, arra kérve – ha úgy látja jónak – közölje a Kolokolban. Az írás kezdő sora: „Katonák, legyetek emberek!” Hugo arra szólította fel az orosz katonákat, hogy ne harcoljanak a lengyelek ellen, hiszen „Lengyelország nem ellenség, hanem példa”.⁷ Herzen e levélben Hugo emberbarátságán, népbarátságán túl, méltán látta meg despotizmus-ellenességét is, a demokratikus eszme győzelmébe, minden nép felszabadításába vetett hitét.

A személyes barátság a 60-as évek végén is fennállt, közös ebédekről, színházlátogatásról számolt be Herzen Brüsszelből Ogarjovnak. (Levelek Ogarjovhoz: 1869. augusztus 16., 1869. szeptember 4.) „Nagyon kedves öregember..., kifejtette sajátos jövőelméletét – vitatkozni lehetetlen volt vele –, de a bakunyinizmus-ellenességében van valami igazság.”⁸

Ekkor már mindketten Brüsszelben éltek. Herzen azért hagyta el Angliát és élt az 1860-as évek végén Svájcban, Belgiumban, majd ismét Franciaországban, mert gyorsabban jutott információkhoz a Kolokolnak. Hugo pedig az 1869-ben, III. Napóleon amnesztiarendeletét követően telepedett le közelebb hazájához.

A fenti idézetből a „sajátos jövőelmélet” kifejezésnél érdemes néhány mondat erejéig elidőznünk. Victor Hugo Európai Egyesült Államok eszméjéről van ugyanis szó, amely gondolat a *Várgrófok* (Les Burgraves) egyébként 1843-ban hamar megbukott drámájának előszavában jelenik meg először. Magát a kifejezést az 1849-es Párizsban tartott nemzetközi békekonferencián – amelynek Hugo volt az elnöke – használta először. A kifejtett gondolatot sokan nem csupán sajátosnak és különösnek vélték, egyszersmind megvalósíthatatlannak is. ... megvalósíthatatlannak az európai békét, a nemzetek testvériesülését, hiszen köztudott, hogy ez időben, az 1860-as években a német egységre törekvés Bismarck-i gyakorlati megvalósítása éppen Európa szívében vívta háborúit Dánia, az osztrák császárság, majd – az Észak-német Szövetség létrehozása után – a déli német államokat is idecsatoló Franciaország elleni háború is küszöbön állt. Victor Hu-

⁵ Szobr. szocs.: XI. 44.

⁶ Szobr. szocs.: XXIV. 177.

⁷ Szobr. szocs.: XVII. 308.

⁸ Szobr. szocs.: XXX. 188–189.

go „védelmében” meg kell jegyeznünk, hogy ő maga ezen eszme testet öltését a 20. századra várta, ami a múlt század második felében nyert elfogadást (Európai Unió).⁹

A politikai tevékenység mellett kevesebb szó esett Hugo irodalmi munkásságáról, ami nem jelenti azt, hogy Herzen ezt nem kísérte figyelemmel. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az 1862-ben megjelent *Nyomorultak* című regény központi alakja a Herzen által 1863-ban írt *Végek és kezdetek* cikksorozatban jelentős helyet foglal el.

Jean Valjean az említett, az orosz és a nyugat-európai kultúra perspektíváját taglaló cikkben a tragikum fogalma, értelmezése kapcsán jött szóba. Herzen szerint az igazi tragikum akkor jelentkezik, ha az ember szubjektív törekvése ellentmondásba kerül a történelem objektív menetével, vagyis az ideálok a valósággal. Ebben az értelmezésben a valódi tragikus típusok a Don Quijote-figurák, mert eszméik, nézeteik, ideáljuk nem felelnek meg a kor követelményeinek; hamis ideál lebeg előttük, ez pedig lehet bármilyen szép, sohasem járulhat hozzá a valóság megváltoztatásához.

Ilyen tragikus típusoknak látta Herzen a nagy francia forradalom eszméinek megmaradt hirdetőit a megváltozott korban, vagy Mazzinit és Garibaldit. Szerinte ezek az emberek „Titánok, akik a harc után, a vereség után a be nem teljesült remények, a valóra nem váltott vágyak képviselői maradnak, – minden gigantikus törekvésük ellenére –, nagy emberekből sajnálatra méltó, szomorú Don Quijote-figurákká válnak”.¹⁰

A tragikum herzeni kritériumának Victor Hugo hőse nem felel meg egészében. Herzen szerint Jean Valjean csupán a személyiség, a szubjektum tragikumát hordozza; a másik oldal, az objektív valósággal való összeütközés már nem egyértelműen következik jelleméből. Nem meggyőző a figura Herzen értelmezésében, mert benne „... a jóságos, az egész társadalom által üldözött, szerencsétlen vad külső harca érthető csupán számunkra, a belső harc azonban ismeretlen marad. Ez az erős testű, erős akaratú ember valójában nagyon gyenge... Hisz a testébe égetett jegyben, az ítéletben; hiszi, hogy kitaszított ember, mert harminc évvel ezelőtt kenyeret lopott, azt sem magának. Az erénye – beteges büntudat; szeretete – öreges féltékenység. Erőltetett létezése csupán a könyv végén emelkedik fel az igazán tragikus jelenségig, Cosette férjének lelketlen korlátoltsága és magának Cosette-nek határtalan hálátlansága következtében. És itt Jean Valjean valóban határos a mi nagy öregjeinkkel ...”¹¹; vagyis csak akkor lesz a tragikum hordozójává, amikor az őt követő nemzedék fölé emelkedik, ekkor mutat rokonságot a Don Quijote-figurákkal.

⁹ *Victor Hugo: Európa nemzet (1849) és A jövő (1867)*. In: *Németh István: Európa-tervek 1300–1945*, ELTE Eötvös Kiadó, 2001. 138–139. és 145–146.

¹⁰ Szobr. szocs.: XVI. 151.

¹¹ Szobr. szocs.: XVI. 154.

Az 1860-as évek legvégén a személyes találkozások megszakadtak. Amint a korábbiakban erről már említés történt Herzen 1865–1869 között – részben családi okok miatt, másrészt egyéb okokból kifolyólag (példaként említhető, hogy 1867-ben Velencében részt vett a Garibaldi tiszteletére rendezett ünnepségen) – sokat utazgatott. Megfordult Genfben, Nizzában, Firenzében, Velencében, Milánóban, Zürichben, Brüsszelben, Párizsban. 1869 végén, a párizsi letelepedés mellett döntött, ahol 1870. január 12-én tüdőgyulladás következtében elhunyt. A Père-Lachaise-ben temették el, ahonnan később Nizzába vitték holttestét és a családi sírboltba helyezték.

Victor Hugo pedig híven a korábban tett fogadalmához csak III. Napóleon bukása után tért vissza Franciaországba. Élete végéig (1885. május 22.) ünnepelték hazájában a költő-író óriást. Ismert, hogy halála előtt négy évvel korábban írt végrendeletében rendkívül egyszerű gyászszertartást kért, s azt, hogy a Père-Lachaise-be temessék. Köztudott azonban, hogy a Diadalív alatt ravatalozták fel, majd franciák százezreinek gyásza közepette holttestét a Pantheonban helyezték örök nyugalomra.